

Ключові дані: Вид існував в Придінцівській заплаві до 80 рр. Зустрічався рідко, поодинокі знахідки були в озерах Став, Солдатське, Піщане, Красне-ньке і в заболоченій стариці Грузьке. В останньому місці вид здобутий Суликом під час обліків пастками дрібних ссавців. Після цього — жодної зустрічі. В той самий час подібних звірів (хохуля?) бачили рибалки на скидному каналі Станично-Луганського рибгоспу, поблизу с. Болотенне. Зникнення виду в заповіднику пов'язує з кількома причинами: (1) дуже мала площа придатних для хохулі місць, (2) падіння рівня ґрунтових вод і пересихання озер (зокрема, оз. Солдатське зараз зникло), (3) тиск з боку хижаків (норка, тхір, лис, борсук, єнот), а також кабана, (4) конкуренція за місця мешкання з ондатрою. Малоімовірно, проте можна шукати вид в озерах Кремінського ДЛМГ, а також в озерах Слов'яносербського р-ну та у низинах річок Красна та Айдар, які зазнали найменших антропогенних змін.

Коментар: Один із найдосвідченіших зоологів і мисливців Луганщини і єдиний, хто ловив цей вид, добре знав його побут і розумів причини згасання донецької популяції. Ця інформація є однією з найцінніших.

Ігор Загороднюк та Олександр Кондратенко

Рис. 6. Хохуля (рисунок Г. Глікмана).

Fig. 6. Russian Desman (drawing by G. Glikman).

Desmana moschata в басейні Сіверського Дінця
Київ: Українське теріологічне товариство, 2002

АНАЛІЗ ДАНИХ І ПРОПОЗИЦІЇ ДО ПЛАНУ ДІЙ

Темпи згасання популяцій

Анкетні дані, отримані від досвідчених мисливствознавців, природоохоронців, зоологів, рибалок і просто бракон'єрів, а також результати проведених нами нових теренових досліджень в заплаві дозволяють дійти до певних узагальнень, які викладено далі. Результати аналізу всіх зустрічей виду в заплаві Дінця, отримані на підставі опитування мисливствознавців мисливців, рибалок, зоологів і природоохоронців та наших пошуків виду на основних ділянках Сіверського Дінця зведено у таблиці 4.

Добрий час існування виду

Про стан популяцій хохулі у довоєнні роки свідчать численні публікації Вальха, Мигуліна, Селезньова, Шарлеманя та багатьох інших дослідників. Тоді лише у межах Хохулевого господарства у Кремінній чисельність місцевої популяції хохулі оцінювали у 1,5–3,0 тисячі особин [Селезньов, 1936; Мигулін, 1938 та ін.], проте така інформація зараз вже не згадується, і більшість таких озер також давно зникли.

Зі слів місцевого населення, хохуля тут зустрічалась у помітній кількості у середині 50-х років. Відповідно, і найбільша кількість згадок про цей вид випадає на 50–60-ті роки, на час повоєнного покращання життя.

Варто врахувати, що ті часи віддалені від нас на 30–40 років, і від часу самостійних виходів на лави наших сучасних респондентів (тобто коли їм виповнилось 15–16 років) до сьогодні (+30–40 років) пам'ять про вид могла ясно зберегтися лише у тих з них, кому зараз вже виповнилось 50–60 років⁶. Очевидно, саме тому найповніші та правдиві повідомлення надійшли до нас від старожилів, 60–70-літніх, натомість молодші респонденти — 30–40 річні — про цей вид фактично нічого не знають.

⁶ Часто такі респонденти вказують про зустрічі з видом в час, «коли ще бігав пацаном», проте цей час оцінюють у «років 20 тому» (мало би бути 30–35 років тому).

Таблиця 4. Розподіл знахідок хохулі у часі за результатами опитування мисливців, рибалок та інших резидентів [Distribution of the Desman records in a time on the basis of questionnaire of changes hunters, fishers and some other residents]

Дільниця	Давній період	Останній час	Примітка
1 (2 анкети)	вид раніше завжди був, відлови у 1954 р. та у 1965 р.	немає	тільки давні згадки; вид зник
2 (6 анкет)	жодної згадки: немає даних	весна 1996; 1996–97	давніх згадок немає, 1–2 сучасні.
3 (5 анкет)	давню була; регулярно у 1950–60-х, але мало; раз зловили у 51–52 р.; зловили раз у 57–58 р.	траплялась у ситі ще у 1985–90 рр., потім ні.	всі вказують знахідки у 1951–58 р. і лише раз — у 1985–90 р.
4 (6 анкет)	була у 50–60-х, принаймні з 78 р. немає; 1 раз влітку 70–71 р.; у 75–76 рр. шукали і не знайшли;	щорічно 1–2 екз. в с. Прилипок, 1 раз в розлив (дата?).	давні знахідки пізніші, ніж на дільниці 2: до 1969–71 рр.
5 (4 анкети)	була у 65 р., потім ні; у 66–67 р. була; після 70 р. немає.	немає зустрічей.	останні вказівки на 1965–67 р.
6 (5 анкет)	згадки про 50–60 рр., потім ні. була до 80-х рр.; здобута у 1978–79 р.	1994 — непевна ідентифікація.	згадки з 50–60 рр., відлов 1979 р., пізніше неясно.
Вся заплава (2 анкети)	переважно у 50–60-х роках у заплавах біля Кременної (дільниця № 4).	остання зустріч «Придінцівській заплаві» у 1979 р.	повне згасання Донецької популяції хохулі.

Останні зустрічі виду

Останні впевнені згадки про хохулю на Дінці випадають на 1965–1979 роки. Такі повідомлення є і для верхньої, і для середньої, і для нижньої дільниць Дінця. Пізніші непевні згадки про вид (всі повідомлені нефахівцями: екскаваторник, що працював на озері, вчителька сільської школи поблизу заплави, боєць-пожежник лісництва тощо) відносяться на час близько 1990–1995 рр., тобто «відірвані» у часі від основних знахідок на 10–15 років, тобто на час життя 2–3 поколінь хохулі.

За словами одного з респондентів, останню тварину здобуто біля 3 років тому. Таких повідомлень кілька, і всі вони походять або від молоді, або від мало посвячених у природокористування людей. При цьому всі нові знахідки сталися при дивних обставинах: весною на березі, на прикорні, на траві, у комишах, тобто у нетиповій для хохулі ситуації, яку могла викликати хіба що велика вода, якої тут не було 5–7 років. Як відмічено вище, між серією передостанніх і останніх знахідок є дивний розрив довжиною у кілька хохулевих поколінь. Де вони «тихо жили», не ясно.

Таблиця 5. Динаміка згасання донецької популяції хохулі протягом XX століття [Dynamics of *Desmana* population number in the Donets basin during the 20 century]

Період	Оцінка чисельності	Джерело
1927–28	популяції слаба, до 500 особин на момент створення хохулевого заказника;	Вальх, 1928; Селезньов, 1936
1934–35	близько 1500–3000 особин у хохулевому заказнику у Кременній;	Селезньов, 1936; Шарлемань, 1936
1950–56	близько 500 особин у всьому басейні	Абеленцев і Попов, 1956
1970–79	до 100–150 особин: фактично до 10–15 реєстрацій за весь час на всю заплаву	цей огляд: екстраполяція результатів анкетування
1995–96	кілька «фантомних» згадок (до 5); можливо, збереглась у Кременній	цей огляд: екстраполяція результатів анкетування

Сучасний статус і причини згасання популяції

Сучасний статус популяції

Басейн Дінця дотепер відносять до області сучасного поширення хохулі [Назірова, 2001]. Порівняно з часом існування Хохулевого господарства у 1930–40-х роках сучасний статус донецьких популяцій відповідає статусу «фантомного виду»: вид наче існує, проте жодний фахівець не має жодного перевіреного факту. Категорії «загрозливий» (endangered), «вразливий» (vulnerable) та інші тут не діють, оскільки кількісно оцінити сучасні популяції та динаміку їх змін не вдається через брак об'єктивних даних. Порівнюючи поточні дані з давніми, можна говорити про обвальну редукцію Донецької популяції як за ареалом, так і за чисельністю, як за загальною якістю угідь, так і за числом придатних для оселення місць.

Причини зникнення хохулі

Протягом першої половини XX с. і аж до кінця 70-х років згадки про хохулю надходили з усіх ділянок Дінця. Такі повідомлення є і для верхньої, і для середньої, і для нижньої дільниць, проте після приблизно 80 року інформація майже відсутня. З цього можна припустити, що зникнення виду йшло одночасно по всій заплаві, внаслідок дії кількох загальних для всієї ріки факторів, які можна визначити загальними поняттями: «освоєння заплави людиною» та «конфлікт людської популяції з аборигенною біотою».

Порушення природного середовища існування хохулі стають незворотними, і, попри численні акції з охорони виду і ріки загалом, закономірно ведуть до зникнення хохулі. Можна визначити кілька груп факторів, що призвели до редукції донецької популяції хохулі, у тому числі такі.

Освоєння заплави. На Дінці протягом ХХ ст. відбулось масштабне гідробудівництво, внаслідок чого заплава втратила притаманний їй повеневий цикл з необхідним поповненням водою весняними водами. Порушення гідрорежиму призвело до значного погіршення хохулевих угідь. Особливо критичними стали зміни рівня води у зимовий період, коли більша частина життя хохулі проходить у норах та під кригою. Величезна кількість озер наразі зникла, з інших іде інтенсивний водозабір. Розвиток міст і селищ у регіоні явно пов'язаний з гідрографічною мережею.

Відсутність охорони. Скасування заповідного статусу заплавної комплексів у Кремінній та розвиток рекреаційних центрів (зокрема, баз відпочинку і дачних селищ) в найбільш перспективних для заповідання місцях робить неефективними будь-які природоохоронні ініціативи. Нова сучасна фаза розвитку мережі заповідних територій (Закон України про Екомережу, 2000) передбачає створення нових і розширення площі існуючих заповідних ділянок, проте їх створення саме по собі не дозволить відновити колишні популяції хохулі, для чого потрібна спеціальна програма.

Природокористування. Колись великі «запаси природних дарів» (насамперед, риба), сконцентровані у заплаві, стимулювали розвиток найнебезпечнішої для заплавної комплексів форми рибальства — ставних тенет, чому явно сприяла поява на селі у 70–80-х роках приватного автотранспорту. Якщо до 70–80-х років ХХ ст. рибалкою як основним чи додатковим засобом існування займались одиниці, то зараз це стало загальним явищем. Ставні тенета та електровудки стали обов'язковим знаряддям здобування засобів до існування у більшості заплавної сіл.

Свідомість населення. Досвід спілкування з резидентами дозволяє стверджувати, що через відсутність знань та через критичний стан приватної економіки місцеве населення не переймається питаннями охорони природи. Будь-які заборонні природоохоронні заходи тут неефективні. Відсутність альтернативних шляхів у природоохоронній діяльності на місцях, що давало б засоби до існування резидентів (робочі місця, екотуризм тощо) закономірно веде до виснаження природних систем.

Біоценотична криза. «Покращання» мисливських угідь адвентивними видами (ондатра, єнот, норка) призвело до суттєвих змін структури біотичних угруповань і посилення конкуренції за користування просторовим і трофічним ресурсом. Це посилюється впливом свійських унгулят, які використовують водою для водопою і активно видозмінюють береги. До цього варто додати значне погіршення кормових якостей водою⁷.

⁷ Ще О. Мигулін [1938] зазначав, що одним із факторів успіху наступної зими хохулі є поведінка зариблення водою. Зараз «кормність» хохулевих угідь значно зменшилась.

Пропозиції до Плану дій

Прембула

Будь-яка ініціатива у галузі охорони природи пов'язана з необхідністю (1) свідомого або законодавчого обмеження чи заборони тих чи інших форм природокористування, (2) зменшення або припинення загального експлуатаційного навантаження на природні комплекси і (3) неприбуткових з огляду на поточні економічні інтереси вкладення коштів.

Жодному користувачу природних ресурсів це не може бути вигідно з огляду на задачі приватного бізнесу, а, отже, такі турботи на себе можуть взяти лише державні органи влади або меценати, які можуть передати свої кошти на такі цілі. Перший шлях — доволі бюрократичний і повільний, другий — непередбачуваний і без гарантій на довготривалість.

З іншого боку, ми вибору не маємо, якщо хочемо зберегти чи навіть відновити природні популяції тих аборигенних видів, які існували тут мільйонами років, а за останні кілька десятиліть майже зникли з нашої вини. Необхідно виходити з того, що хохуля — це реліктовий вид, задовільний стан популяції якого може свідчити про ступінь збереженості річкових, заплавної та прибережних екосистем.

Врешті, необхідно зважити на те, що виживання надчисельної європейської популяції людей за рахунок використання «дарів природи» вже неможливе. Ці дари у сучасних умовах можуть виступати лише як естетичний чи науковий ресурс, і збереження диких видів тварин у більшості випадків виявляється більше моральним обов'язком перед майбутніми поколіннями, ніж помітною витратною статтею державного бюджету.

Так само — щодо людської популяції — виживання не етносу, а кожної особини (сім'ї), за рахунок «хижацького» використання природного ресурсу — лише один із можливих шляхів до добробуту сьогодні, проте ніяк не завтра. Людина повинна свідомо обмежити свій вплив на звірів.

Пропозиції до Плану дій

Для моніторингу, збереження і відновлення популяції хохулі в Україні ні вважаємо за необхідне провести такий комплекс заходів:

- 1) термінова зміна форм природокористування у місцях збереження виду, заповідання таких ділянок і включення їх у Національну та Пан-Європейську Екомережу; забезпечення контролю потенційно заселеної хохулею території шляхом створення спеціальних хохулевих заказників і ведення відповідного моніторингу таких поселень;

- 2) термінове створення потужного за територією і рівнем охорони заповідного або заповідно-мисливського господарства на кремінській ділянці Донецької заплави від гирла Жеребця до гирла Красної із суворою забоною використання ставних сіток для лову риби⁸;
- 3) підвищення охоронного статусу видів-реліктів, підвищення відповідальності землекористувачів та особистої відповідальності керівників таких господарств за не вжиті своєчасно заходи щодо покращення умов існування таких популяцій та щодо порушення норм природокористування у місцях поширення видів-реліктів, зокрема, і хохулі;
- 4) перевизначення охоронної категорії хохулі в Україні за новими критеріями МСОП як CR (critically endangered), тобто «такий, що знаходиться у критично загрозливому стані» та суттєве збільшення штрафних санкцій за завдання збитків популяціям і місцям поселення виду;
- 5) підготовку спеціально обладнаних хохулевих господарств на базі одного або двох із існуючих зараз заповідних об'єктів та прилеглих до них ділянок донецької заплави; заповідник «Крейдяна Флора» (відділення Українського степового природного заповідника), заповідник «Придінцівська заплава» (як відділення ЛПЗ), НПП «Святі Гори»;
- 6) проведення реінтродукції хохулі в озерах Кремінської групи на заплаві лівобережжя Дінця; для виконання цієї частини програми необхідно створення постійно діючої групи фахівців, що включала б мисливствознавця та 1–2 техніків від заповідного об'єкту чи мисливства та 1–2 науковців, що вели б моніторинг такої популяції.
- 7) формування державної програми щодо зменшення впливу господарської діяльності людини у заплавах на природні комплекси. Така програма потрібна і для цільового пошуку і моніторингу популяцій рідкісних видів тварин, що дозволило б посилити потік інформації про стан їхніх популяцій від фахівців, а не з результатів анкетування бракон'єрів, які цю інформацію напевно мають, але часто утаємничують.

Ігор Загороднюк

⁸ Наразі у Кремінній існують: гідрологічний заказник «Кремінські каптажі» площею 3900 га та 4 дрібні заповідні урочища загальною площею 41 га [Борозенець, Тихонюк, 2000].

Desmana moschata в басейні Сіверського Дінця
Київ: Українське теріологічне товариство, 2002

ДОВІДКОВІ МАТЕРІАЛИ

Звіт про експедицію на Донець 1970 року

Передмова редактора

Восени 1970 року у заплаві Дінця працювала експедиція відомих «хохулятників», метою якої була уцінка хохулевих угідь Кремінської та Кондрашівської ділянок у зв'язку з питанням доцільності організації хохулевого заповідника в Україні. Створений 1968 року Луганський заповідник включав Кондрашівську ділянку (сучасна назва — відділення «Придінцівська заплава») як хохулеве угіддя, проте від часу її заповідання постало питання про те, чи був цей вибір вдалий і чи необхідно створення іншої заповідної ділянки для охорони хохулі, зокрема, на базі Кремінської ділянки.

Метою цієї експедиції стала оцінка хохулевих угідь і стану популяцій хохулі на двох згаданих ділянках. Звіт вміщено у «Літопис природи» Луганського заповідника за 1970 р. (с. 54–59; автори — проф. Л. Шапошников та доц. Ю. Дьяков). Редагування наведеного тут тексту стосується переважно його рубрикації (якої не було), пунктуації та описок.

*Отчет о результатах полевых работ
в пойме Северского Донца
Украинской экспедиции
Подкомиссии по выхухоли*

Введение

В состав экспедиции вошли: проф. Л. В. Шапошников (г. Рязань), доц. Ю. В. Дьяков (г. Смоленск), учебный мастер А. Л. Мельников (г. Рязань) и директор Луганского заповедника канд. с/х наук В. Ф. Самарин.

Задачи экспедиции определялись следующим. Украинские зоологи на основании полевых исследований 1968 года пришли к заключению о том,